

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (93)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстанның киелі жерлері

Мұқтар Ә.Қ. Алтынордалық Сарайшық ортағасырлық тарихи деректерде 4

Бөкей Ордасына – 220 жыл

Ғиззатов С.М. Бөкей Ордасының тарихи тұлғалары және олардың атқарған қоғамдық-саяси қызметтері 10

Археология

Моллақанағатұлы С. Маңғыстаудан табылған «Диуани хикмет» қолжазбасы 17

Шағирбаев М.С., Сорокин Д., Казизов Е.С., Морыксин Д.В., Бычков В.С. Исследования остеологических материалов с городища Шымкент (2019-2020 гг.) 23

Аймұхамбет Ж.Ә. Шырайлы қаланың шынайы әпсаналары 47

Алаш тарихы

Сайлаубай Е.Е., Рахметуллин Е. Шыңғыстау өңірінен шыққан қазақ байларының меценаттық қызметі мен тағдыры 55

Филология

Хамзин М. Ақын Дия қажы Ахметұлы шығармашылығы: таным және тәлім аясындағы ой-толғамдар 73

Айтмұхамбетова Б.А. «Призовой слиток на казахской поэтической ниве!» 80

Асанов Қ.Д. Сөз өнерінің насихатшылдық сипаты 97

Кәріпбаев Ж.Т. Жүсіпбек Шайхисламұлының «Жүсіп-Зылиха» тақырыбындағы назирасы 104

Этнография

Жәкішева З.С. Дара тұлға 121

Жүнісқанов Е.Б. Қазақтың құсбегілік өнері 134

Музей ісі

Ахметова С.М. Қасиетті құранның поэтикалық аудармасы 140

Мәдениеттану

Мырзахметов А.Ә. Архетип және көркем шығармашылықтағы «түпсана» 145

CONTENTS

Sacred places of Kazakhstan

Mukhtar A.K. Sarayshyk the time of the golden horde in medieval historical sources 4

Bukeevskaya Horde - 220 years

Gizzatov S.M. Historical figures of the Bokey horde and their socio-political activities 10

Archeology

Mollakanagatuly S. Manuscript of «Diwani hikmet» found in Mangystau 17

Shagirbayev M. S., Sorokin D., Kazizov E. S., Moryksin D.V., Bychkov V.S. Research of osteological materials from the medieval settlement of Shymkent (2019-2020) 23

Aimuhambet J.A. Genuine legends of a beautiful city 47

Alash's story

Sailaubai E.E., Rakhmetullin E. Medical activities and the fate of the kazakh riches, emitters from the region of Chingistau 55

Philology

Khamzin M. Creativity of akyn Dia kazhy Ahmetovich: thoughts in the field of knowledge and education 73

Aitmuhanbetova B.A. Golden Zhamby in Kazakh poetry or A new look at the heritage of Zhambyl 80

Asanov K.D. Information and propaganda character of oratory 97

Karipbaev J.T. Tale by Zhusupbek Shaykhislamula on the topic «Yusup-Zylikha» 104

Ethnography

Jakisheva Z.S. Unique personality 121

Zhuniskanov E. B. The art of domestication birds of prey 134

Museum business

Akhmetova S.M. The poetic translation of the holy quran 140

Cultural studies

Mirzakhmetov A.A. Archetype and «subconsciousness» in artistic creativity 145

ӘӨЖ 397.4

Жүнісқанов Е. Б.

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық,
табиғи-ландшафтық музей-қорығы,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: 7777.eka@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ҚҰСБЕГІЛІК ӨНЕРІ

Мақалада аңшылық өнері туралы сөз қозғалып, қазіргі күні ұмыт болып бара жатқан құсбегілік өнер тақырыбы тарқатылады. Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының «Алтай көрме залы» және сол жағалаулық кешендегі аңшылыққа қажетті жәдігерлердің бір бөлігіне тоқталады.

Сондай-ақ мақалада аңшы құстардың түрлері мен тұқымы, бүркітші және оның жабдықтары, аңшы құстарды қолға үйрету және аң аулауға баулу жайлы ақпараттар беріледі.

Түйін сөздер: аңшылық, құсбегілік өнер, саятшылық, қыран құс.

Кіріспе

Көшпелі өмір салтын бастан кешірген қазақ халқы табиғатпен мейлінше етене болған. Көшпелілер табиғатты өз өмірлерінің бөлінбес сыңарына балап, табиғат тылсымын неғұрлым тереңірек таныса, өмірдің солғұрлым мәнді де қызықты болатынын жақсы түсінген. Табиғат аясындағы таным-тәжірибесі тек қана күнкөріс тіршілігіне негіз болып қоймай, сонымен бірге уақытты салауатты, көңілді өткізудің жолы ретінде де кеңінен пайдаланылған. Солардың бір көрінісі аңшылық-саятшылыққа байланысты. Аңшылық-саятшылық әскери жаттығудың, шынығып-шыңдалудың тамаша үлгісі болған.

Құсбегілік әсем табиғат аясындағы көңілді, әсерлі, қызығы мол демалыс болып табылады. Ел ішіндегі ит жүгіртіп, құс салған, қақпан-тұзақ құрып, тор жайған жалғыз-жарым аңшылықты айтпағанда, көшпелілер арасында бүкіл ру-тайпа болып қотарыла көтерілетін, сөйтіп байтақ өңірді қаумаласа сүзетін аңшылық дәстүрлері болған. Мұндай жойқын аңшылықтың із-сорабы, белгі-айғағы ретінде

Қазақстандағы Үстірт үстіндегі «құпия сызық» деп жүрген әйгілі қалта ауыз ұра қазбалары, кезінде Шоқан Уәлиханов таңдана жазған, күні бүгінге дейін ізі сайрап жатқан Іле өзені мен Тарбағатай арасындағы ұраны айтуға болады. Сонау ерте заманнан-ақ қазақ халқы табиғатпен етене қойындас болғандықтан аң-құстың қасиетін айыруға жүйрік болған. Ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесін, әсіресе, кейінгі ұрпаққа үйретуге айрықша мән берген. Қазақ аңшылары өздерінің таным-тәжірибесінің арқасында аңшылық-саятшылық үшін жүйрік ат, қыран құс, құмай тазы сияқты жан-жануардың тілін таба баптап, қалауына көндіре алған. Осылардың ішінде қыран құстарды баптаудың ғасырлар бойы жинақталған мол тәжірибесі шын мәнісінде әрі өнер, әрі терең біліктілік.

Негізгі бөлім

Тарихи деректерге қарағанда, құсбегілік өнері бұдан үш мың жыл бұрын пайда болған. Ортағасырлардағы италиян саяхатшысы Марко

Полоның жазбаларында Құбылай ханның саятшылық мақсатта қолға үйреткен 500 ақсұңқары және басқа да қыран құстары болғандығын және оларды баптап, күтуге арнайы 10 мың құсбегі ұстағанын жазады. Орта ғасырларда Орталық Азия мен Қазақстан, Қырым, Еділ бойын билеген патшалар мен хандар да өз сарайларында арнайы құсбегілер ұстаған. Олар сарай қызметкерлерінің құрметтісі саналған. Сондықтан да хан сарайындағы құсбегілік қызметке тек ақсүйектер, бектер, әмірлер тағайындалған. Кейбір тарихи деректерде Шыңғысханның ұлы Жошының 3 мың бүркітші ұстағаны туралы жазылады (Симаков, 1998: 11-12).

Саятшылардың анықтауынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі – «желбесін құстар», екіншісі – «тұяқты құстар». Бұларды ескі ұғым бойынша бұрын «адал құс», «арам құс» деп атап келген.

Желбесін құс дегеніміз – етін жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы құстардың тобы. Бұлардың өзі тіршілік етуіне қарай екі жікке айырылады: суға жүзіп, су ішіндегі неше түрлі жұмсақ жалбыз, балдырған жапырақ, қазоты секілді шөптер мен минералдарды, құм, сүлік, балық, молюскаларды жеп күнелтетін құстарды «су құстары» дейді. Олар – аққу, қоңырқаз, қоқиқаз (қызыл қаз), бірқазан, қалбағай, аққұтан, көкқұтан, керқұтан, әупілдек, шағалалар, тағы толып жатқан неше алуан құстар.

Ал суға жүзе алмайтын, қырда жүріп шалғын шөп, бидайық, бетеге, жусан, тамырдың түбі, ащы кертарлан өсімдіктерді және құрт-құмырсқа, шегіртке, неше түрлі шыбын-шіркейді қорек етіп, суды сирек ішетін қанаттылар тобын «қыр құстары» деп атайды. Бұл топқа кіретіндер – дуадақ, жорға дуадақ, безгелдек, оқпақ, қарабай, тырна, шыңырау, тарғақ, тағы басқалар.

Ал енді тұяқты құстарға келсек, олар да өзара екі топтан құралады. Бұлардың бір тобы – адамның үйретуіне көніп, аңшылық кәсібіне қызмет ететін «қыран заттылар» болса, енді бір тобы – не шаруашылыққа, не аңшылық кәсіпке пайдалануға келмейтін «керексіз заттылар» болып табылады. Бұл соңғыға қосылатындар: әртүрлі қарақұстар (көкжөре, күшеген, балтақұстар, сақалтақ), субүркіт, саңқылдақ,

сарышағыл, саржала, жаламансары, бөктергі, кезқұйрық, құладың, күйкентай, ақсары, ақүкі, жапалақ, тағы сол сияқты өлексе, тышқан, кесірткі, бақа, жылан жеп күнелтетін құстар. Өзінің күнкөріс, тіршілік әдетіне қарай құзғын, қарға, сауысқан тектес құстар да осы айтқан топқа кіреді.

Тұяқты құстардың ішіндегі аңшылық кәсіпке ең керектісі әрі пайдалысы – **қыран заттылар**. Олар жаратылысынан түйсігі мол, сезгіш жануар болғандықтан да адамның қолына үйренуге икемді келеді.

Тумысынан аң, құс алып, кәделі қызмет атқаруға лайықталып жаралған **қыран заттылардың** негізгі тұқымы үш түрлі.

1. Қыран тектес құстар.
2. Қаршыға тектес құстар.
3. Сұңқар тектес құстар.

Бұл көрсеткен үш текті құстың жаратылысы өзге құстан бүтіндей басқа. Олар түз құсының ішіндегі ең қарулысы, тегеуріндісі әрі ұшқыры және олардың тұяқ, тұмсық бітісі де басқа құстан өзгеше келеді. Сондықтан да оларды саятшылар тілінде «қыран құс» деп атайды. Қазақстан территориясында қыран құстарға деген құрмет өте бөлек. Бұл құстар халқымыздың аңшылық өнерінде ерекше орын алады. Құс салып, аң аулау халықтың ұлттық дәстүріндегі дамыған кәсіп (Сауыржанұлы, 1990: 144).

Бүркіт – қазақ халқы ерте замандардан бастап қолға үйретіп, саятшылық өнерде кеңінен пайдаланған киелі құсы. Ұядан алған балапан (ол өсе келе қолбала деп аталады) мен есейгенде қолға түскен түз құсының жуасыту, баптау, қайыруында өзіндік өзгешелік жақтары бар.

Ұядан әкелінген балапанды алғашқы 2-3 күнде ұшып кете алмайтындай торда ұстайды. Торға бауырын төсеп жататындай ұя тәрізді шөп төсеп қояды. Күн өткен соң қарны ашқан балапан дағдыланған әдетімен жанына жақындаған адамнан тамақ тілеп аузын ашады. Сол кезде суық суға батырылған ет береді. Онан соң үй сыртына шарбақ жасап, «қолбала» балапанның тегеурінінен 3-4 құлаштай шыжым жіп тағып, оралмайтындай айналсоқты қазыққа байлап қояды. Тұғыр орнатып, қасына табақпен су қойып, сүйегімен ет тастайды. Балапан осылайша өз бетімен жеп-ішіп үйренеді. Құз түскенге дейін балапан бүркіттің аяғындағы бауды оң, сол аяғының саусағына алмастырып отырады. Күзде балапанның аяғына балақбау

тағылады. Тұңғыш балақбау салынған кезінен тыным таппай ұша береді. Бірақ алдымен қолға отырғызып үйретуге дағдыландырады. Ол үшін сол қолымен балапан кеудесінен демеп, оң қолына отырғызуға жағдай жасайды. Балапан қолда қатты қорқып отыратындықтан оны қинай бермей жылы-жылы сөйлеп, мейірімділік танытып, басынан бастап еппен сипап үйретеді. Қолға отырып үйренген соң ақырындап жаяу жүріп, қолға нық отыруға дағдыландырады. Онан тұғырға отырғызып қойып, қолға шақырып үйретеді. Ол үшін биялайдың алақанынан қызыл тартқызып үйретеді және арақашықтықты біртіндеп алыстата береді. Осылайша әбден көндігіп «отырып» үйреніп, шақыруға келген соң «алғашқы тірілеу», яғни тірі аңды ұстату үрдісіне көшеді. Ол үшін алдын ала ұстап алған құс, қоян, т.б. бала бүркіттің шамасы жететін ұсақ жануарларды алаңқайға шығарады, аяғынан шыжым байланған бала бүркітті жіберіп ұстатады. Егер ол өзі ұшып барып ілсе, онда істің нәтижелі болғандығы. Ондайда алғашқы олжасын өзіне тойғанынша жегізіп, дәніктіреді. Алғашқы олжасын қатты қызғанатындықтан оны тартып алуға келмейді, тек жанында отырып, сылап-сипап бірте болу керек. Әйтпесе бүркіт қызғаншақ мінезге бой алдырады. Бұл бірінші мәрте (алғашқы) тірілеудің мақсаты, аңды көрсету, үй жануары мен түз тағысын ажыратуға үйрету болып табылады. Оны мүмкіндігінше мол жасаса қолбалаға шабыт, дағды бітіреді, үнемі ұшқысы келіп тұрады (Марғұлан, 2006: 29).

Мұнан кейін жас құсты шырғаға түсіріп үйретеді. Шырға – құсбегілік өнерінің құсқа аң алдыру әдісінің әліппесі саналады. «Ұшқан құс, жүгірген аң – тамақ үшін» деп бүркітті адамға үйір қылдырып, бауыр бастыруда жемнің атқаратын міндеті ерекше. Сондықтан бүркітті шақыруға келтіру үшін биялаймен бір-екі рет жем жұлдырып алып, құсты биіктеу жерге отырғызып, аузына жетер-жетпес жерден тақап көрсетеді. Сол кезде бүркіт ұмтылып, аузы жетпей, бір аяғын жұмсап талпынып, қолдағы жемге қонады. Шақыру жемі дәмді болса, (аздап қант шайнап бүркеді) бүркіт тез ұмтылады.

Осылай қайталатып, дәніктіре берсе, жемді алыстатқан сайын дағдыланып, орнынан ұшып келетін дәрежеге жетеді. Шырғаға көбіне түлкі терісін алып, терінің үстіне қызыл ет байлап қояды. Кейін түлкіні көргенде лап қоятын мінез қалыптасады. Шырғаны алдымен жақын

жерден бастай отырып, бірте-бірте алыстатады. Келесі сатысы – ат үстінде алып жүруге үйрету. Әлбетте оған дағдылы саятқа мінетін атты пайдаланады.

Бүркітті желсіз күні қалай шырғаласа да болады. Ал желді күні желге қарсы шақыру қолайлы. Құс желге қарсы ұшып, қалықтап, қолға жеңіл және епті қонады. Құсты желдің ығына қарай шақыруға болмайды. Онда артынан жел басып, көтеріле алмай, қолға соғылып епсіз қонады. Қолдан асып, не жетпей жерге түсіп те қалады. Бүркітті шақырып шырғалағанда «кә, кә» деп шақырады. Осы дауысқа дағдыланған құс кейін алыстан-ақ иесіне жетіп келетін болады.

Шырғаны әубаста бүркіттің жанынан, еңістен төменге қарай сүйретіп, бастырады. Біртіндеп алыстан сүйретіп шырғаның үстінен жем жұлдырып, дәндетіп, алыс-жақынды талғамай жетіп келетін, шақырушы, шырғашыл етіп баулиды. Жақсы дағдыланып, адамға бейілін берген бүркіт аңға ұшырғанда, аң көрмесе әдетте ұзап кетпей, иесіне қарай тартады.

Шырғаға әбден үйренген соң екінші мәрте тірілеуге шығарады. Оған алдын ала ұсталған түлкінің аузына тұмылдырық кигізіп (кейде інге кірмес үшін аузына көлденең ағаш та байлайды), аяғын өрелеп қояды. Оның мәні бүркіт аяғын шайнамасын, әрі алысқа қашпасын дегені. Құсбегі атпен биіктеу төбеге шығып тұрып, түлкіні жіберген кезде томағасын сыпырады. Тірі жеп дәніккен құс тірі түлкіге бірден ұшады. Атпен жылдамдата жетіп, алған аңын тояттата жегізеді. Осылайша екі рет тіріленген бала бүркітті аңға шығаруды қайыруға келді деп есептейді. Алғашқы жолы түлкіге жақыннан жіберуге тырысады және алған кезде жылдам жетіп көмек жасамаса тәжірибесі аз болатындығы өзінен-өзі белгілі (Тоқтабаев, 2005: 62).

Бұл нәтижесі өнбей қоюы мүмкін өте қияметті, қызығы мен әуресі көп шаруа. Қолға түскен түз бүркітіне ең әуелі томаға кигізіліп, аяқбау тағылады. Егер түз құсы қыста қолға түссе тәкаппар да, тағы түз құсы ішқұсаланып, күйініп өліп кетпесі үшін сықпалаған қар, мұз береді, басқа маусымда су жұтқызады. Өйткені қолға түскен тағы құс адамнан зәресі ұшып, жемсауындағы жемді қорыта алмай қалады. Жуасытудың бір амалы – құстың көзінің қарашығына тигізбей, астыңғы-үстіңгі кірпіктерін жіп сабақталған инемен «тігіп»

қою. Оған аттың құйрық қылын алып, төменгі қабағын жоғары көтеріп, желкеге байлайды. Ол құстың тез жуасуына септігін тигізеді. Бұл көбіне ұсақ құстарға көп қолданатын амал. Мұндайда арыны қайтып қолға үйренген құс тез жуасып кетеді.

Түз бүркітін тез жуасыту үшін суға салып, көңге аунатып, көң шашып, сабынды сумен жуып құстың түздік иісін кетіреді. Ал құсбегінің өзі жағымсыз иіс-қоңыстан аулақ болмаса бүркіт те оны қабылдамайды. Онан соң қолға үйретілмеген түз құсы адамға аяқ салып жараламас үшін бүркіттің аяқтарын жіңішке қайыспен тұсап байлап қояды. Оған жылы қабақ танытып, адамның жау емес, дос екенін «ұқтырады». Құсбегі тағы түз бүркітінің оқыс қылықтары мен қияңқылығына асқан төзімділік танытып, ашуланбауы керек. Құсбегі өзі де құстан жөн-жосықсыз қорқа бермеуі керек. Себебі адамның қорыққанын бүркіт дереу сезетін аса сезімтал жануар. Сондықтан да ересек түз құсын үйретудің кез келген кезеңінде құсбегі қолға отырғызған кезде адамның өзі жүректі, ақылды, байқағыш, кешірімді, сезімтал және төзімді болуы талап етіледі.

Бұл әдістерге көндікпесе, ырғаққа отырғызады. Көбінде түн уақытында ауыл адамдарын жинап, ән салып, күй тартқызып, дуылдатып ұйқысын алдырып, шаршатады. Оңды-солды қозғалған, ойнақшыған әткеншек-ырғақта жығылып қалмас үшін бүркіт қарманып, тыртысып отырады да ақырында (асқан асаулары 3-4 күн өткенде) ұйқысы қашып, соңында болдырып мең-зең болып қалжыраған күйге түседі. Осыдан кейін-ақ адамға үйір болып жуасып, ырыққа көніп, тыпырлап, қарсыласуын азайтады. Аңшы құс өте кекшіл келетіндіктен бүркіттің саусақтарын тарай ашып, шеңгелін қысып отырмауға дағдыландырады. Қолға үйретудің қимыл-әрекеттеріне төзбей семіздіктен, асаулықтан түтігіп қызылмай болуы, тіпті зарығып өліп кетуі мүмкін. Ондайда жемсауына түтікпен аздаған суық су, қара шай құяды немесе мұз жұтқызып, ішін салқындатып отырады. Асау, тегі дегдар құс адам қолынан төрт-бес күн нәр татпаса, саптыаяқтың ернеуіне бір шеңгел қызыл (ет) қойса, аш екендігі ойына түсіп, желке шудасы дүрдііп қырылдайды да, етті қақшып жейді. Егер жемесе, аяқ бауынан басып тұрып, үстіне атша мініп, топшыларын екі қолмен басып, орақ тұмсығын жоғары көтеріп, аузын аштырады да, көмейіне бірнеше

түйір ет тастайды. Осындай әрекет-амалдарды қолданған соң біршама жуасып, арыны қайтқан бүркіттің аяғына бау тағып, тұғырға қондырып, жайлы орынға байлайды. Бір аптадай сары бөртпемен тамақтандырады. Томағасын алып тастап, үй маңындағы малдарға көзін үйретіп, ертелі-кеш қолға алып, еркелетіп мәпелейді. Құсты алақанымен сылап-сипап, денесіндегі қытығын жазып, «кә-кә», «әйт-әйт», «бопым-бопым (попым-попым)» деген түрлі дыбыстарға үйретіп, жұмсақ мінезбен өзіне үйір етеді. Атқа алып жүрген кезде томағасын алып-салып, артық беталды талпынғанда жібермей, бетін қайтарып, торықтырып, икемге келтіреді.

Әбден сенімді түрде бауыр басқан құсты қолға шақыру басталады. Ол үшін биялайдың алақанына бір кесек ет тастап, «кә-кә», «кәу-кеу» деп, жұмсақ үнмен дауыстап, шақырып жегізіп үйретеді. Осы дауысқа әбден үйренсе, кейін иесінің даусын жазбай танитын болады. Бүркітті қолға шақырып жүргенде түз құсы қашып кетпес үшін оның құйрық қауырсынын сүзіп байлап қою міндетті түрде талап етіледі. Беретін жемді қан-сөлінен арылтып, ақ жем етіп аз-аздан өлшеммен беріп, жаратып, етін қатырады. Сақа құсбегілердің тәжірибесіне қарағанда үш аптаның ішінде түз бүркіті жуасыды, қолға үйренеді.

Бүркітті тұғырға қондырып үйреткенде сол жақ аяғының білегінен немесе ортаңғы саусағынан ұстап, демеп қондырып үйретеді. Қолға қондыруда осымен бірдей болады. Бүркітті оң қолға қондырып, сол қолмен томағалайды. Асау бүркітті үнемі басынан бастап, әр мүшесін сылап-сипап, қытығын жазып, жақындап жанасып, жеммен алдап-сулап, томағасын алып-салып, адамға үйір болдыруға көндіктіреді. Саусақтарының буындарын ұстап, ашып-жұмып шаппайтын, қыспайтын етіп үйретеді. «Кә-кә, қыраным» деген дауысқа үйретіп, онан соң атқа алып жүруге ауысады.

Уақыт өте келе шақыру, шырғаға үйрету жалғасады. Еті азайып, ашыққан құс жемді місе тұтпайды. Жем көргенде қылмыңдап тесіле қарап, төзімсізденеді. Сол кезде туралған еттен бір-жарым кесек алып, биялайды қолға киіп, алақанға салып жегізіп, дәнiктіреді. Осы әдіспен келе-келе қолдан жемді жұлып жейтін болады.

Құсты баулудың қатып қалған ережесі жоқ, әр құстың мінезі, тегі, күйі, жасына қарай және құсбегінің өзіндік тәжірибесі мен салатын аңына

байланысты жүріледі. Түз құсына аң алуды үйретудің қажеті шамалы болғандықтан, оған шырғаға тарту, тірілеу үрдістерін жасау артық.

Ашыққан құсты шақыруға үйреткенде тәтті сан етін қолға ұстап құсқа көрсетеді. Ең басында құстың тұмсығына тигізе алыстатып дәндетеді, бір-екі жұлғыза-жұлғыза ұзақтан көрсетеді. Ондайда құс адамға қарай ұшып келіп дағдыланады. Ең соңында қызыл көрсе ұшып келетін болады. Ат үстінен шақыруға келсе, құстың үйренгені. Қаршыға, сұңқар, лашындарды да, қызыл көрсетіп шақыруға үйретеді. Шақырған кезде қалың топтың ішінен иесінің даусын танып, жаза баспай қолына тура келіп қонады. Қолға қонып отырғанда сілкініп, таранып, мінезі кеңіп, иесінен ықпайтын болады. Сылап-сипап отырып, қолмен құйрығын ырғап қағып қалсаң, ол да пейіл беріп құйрығын сатыр еткізіп қағады. Адамға әбден үйір болғандығы осыдан байқалады. Қолға түскенде көбінесе балапан, тірнек, тастүлек құстар тез жуасиды. Ал, жасамыс құстардың жуасуы олардан гөрі ұзағырақ. Құсбегі атын атағанда бүркіт қолға бұлтармай келетін болса, онда оны атқа алып жүруге үйретуді бастайды.

Ұсақ құсты баулыған кезде қабағын тіккен күйде бір аптадай уақыт бойы ду-дабырға үйретіп, үнемі қоя салып отырады. Онша тосырқамайтын, құсбегі қолы денесіне тигенде шошынып, тітіркенбейтіндей халге жеткенде тіккен кірпік жіптерін қиып, көзін ашады. Мұнан соң сапты аяқтан жем жегенге үйретеді. Күн ара «қоя салып», аузына қант бүркіп, бір апта өткенде ат үстінде алып жүруге үйретеді. Қолға шақырып үйреткен соң шырғаға, далбайға бірнеше рет ұшырып үйретеді. Мұнан соң тірі қоянға немесе ұзап ұша алмайтын үйрекке «тірілеу», яғни салу керек. Мұндай бауду әрекетінен бір күн бұрын міндетті түрде «қоя салып», немесе ішін тазартып алады. Тірілеген кезде аңнан тоят жегізу заңды (Қазақ құсбегілері, 2006: 86).

Қорытынды

Саяттың денсаулыққа пайдалы спорттық қасиеттері де бар. Кең сахараның бойын шүйіп, таза ауасында серуен құрып, сәйгүлікпен заулатып қансонарда із қуып, сан қилы қызықты көзбен көргенде шаршағаның сейіліп, жақсы тынығасың. Саят дертке шипа, бойға қуат беретін өнер, әрі спорт.

Егемендік алған жылдардан бері Қазақстан Республикасының үкіметі саятшылық өнерге қамқорлық танытып келеді. Соның арқасында елімізде Республикалық «Бүркітші» федерациясы құрылды (президенті Кеңес Рақышов), «Қыран» қоғамдық қоры ашылды (басшысы Нұрлан Өнербаев). Жер-жерде бүркітшілер мектептері ұйымдастырылды. Бұлардың қатарына Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданына қарасты «Нұра» аулындағы Республикада тұңғыш құрылған «Жалайыр Шора» атындағы құсбегілер мектебі (басшысы Мүлік Исабеков), Қарағанды қаласындағы «Қайрат» ұлттық спорт мектебі (басшысы Біржан Тұрсынов), Көкшетау қаласындағы ұлттық спорт мектебі (басшысы Марат Қойшин) жатады. Бұл спорт орталықтарында құсбегілікке үйрететін бөлімдер жүйелі жұмыс істеп келеді. Сондай-ақ, Алматы облысының «Ақши» ауылында мұражай мен шеберхана ашылды. Онда халықтың жадынан өше бастаған құсбегілердің жәдігерлері сақталған және қажетті құрал-жабдықтар жасалады.

Біздің музей-қорығымызда «Алтай» көрме залында және сол жағалаулық кешенде аңшылыққа қажетті жәдігерлер келушілер назарына ұсынылып отыр. Жалпы саны 50-ге жуық.

Халқымыздың ғасырлар бойы сақталып келген құсбегілік өнерін бүгінгі жастар жойып алмай, дамыта түссе нұр үстіне нұр болатыны сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Қазақ құсбегілері. Құрастырушы Б. Мүптекеқызы. – Алматы, 2006.
2. Марғұлан Әлкей. Саят құстары және олардың жаратылыстағы ерекшеліктері // Егемен Қазақстан. 22.02.2006. №32-33 с.
3. Сауыржанұлы Т. Құсбегілік. – Өлгий, 1990.
4. Симаков Г.Н. Соколиная охота и культ хищных птиц в Средней Азии (ритуальный и практический аспекты). – СПб., 1998.
5. Тоқтабаев А., Сейітқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. – Алматы, 2005.

References

1. Qazaq qūsbegileri. Qūrastyruşy B.Müptekeqyzy. Almaty, 2006.
2. Marǵūlan Älkei. Sаяt qūstary jäne olardyñ jaratylystagy erekselikteri // Egemen Qazaqstan.22.02.2006. №32-33 s.
3. Sauyrjanūly T. Qūsbegilik. Ölgii, 1990.
4. Simakov G.N. Sokolinaya ohota i kult hinyh ptis v Srednei Azii (ritualnyi i prakticheskii aspekty). SPb., 1998.
5. Toqtabaev A., Seiitqūlova J. Tört tūliktiñ qasieti. Almaty, 2005.

Жунисканов Е. Б.

Восточно-Казахстанский областной
архитектурно-этнографический, природно-
ландшафтный музей-заповедник,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: 7777.eka@mail.ru

Zhuniskanov E. B.

East Kazakhstan Regional Architectural and
Ethnographic, Natural and Landscape Museum-
Reserve,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: 7777.eka@mail.ru

ИСКУССТВО ПРИРУЧЕНИЕ ЛОВЧИХ ПТИЦ

В статье пойдет речь об искусстве охоты, будет затронута тема птицеводческого искусства, о которой сейчас забывают. Внимание также уделено охотничьим экспонатам «Алтайского выставочного зала» Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природного ландшафтно-музейного заповедника и часть охотничьих экспонатов Левобережного комплекса.

Также в статье будет представлена информация о видах и породе охотничьих птиц, беркутчи и его снаряжении, об охоте и приручении охотничьих птиц.

Ключевые слова: Охота, искусство птицеводства, беркут.

THE ART OF DOMESTICATION OF HUNTING BIRDS

The article considers the art of hunting and the topic of poultry art, which is now forgotten. Attention is also paid to the hunting exhibits of the "Altai Exhibition Hall" of the East Kazakhstan Regional Architectural, Ethnographic and Natural Landscape-Museum Reserve and part of the hunting exhibits of the Left-Bank Complex.

The article also gives information about the species and breed of hunting birds, the golden eagle and its equipment, hunting and taming of hunting birds.

Keywords: Hunting, the art of birding, golden eagle.